

PARADOKS EKONOMİ, SOSYOLOJİ VE POLİTİKA DERGİSİ

PARADOKS ECONOMICS, SOCIOLOGY AND POLICY JOURNAL

ISSN: 1305-7979

Yıl: 2021, Cilt/Vol: 17, Sayı/Issue: 2, Page: 81-100

Editörler / Editors in Chief

Baş Editör

Prof. Dr. Sema AY

Alan Editörü

Prof. Dr. Elif KARAKURT TOSUN

Teknik Editör

Doç. Dr. Hilal YILDIRIR KESER

TARANDIĞIMIZ INDEXLER

Dergide yayınlanan yazılardaki görüşler ve bu konudaki sorumluluk yazarlarına aittir.

Yayınlanan eserlerde yer alan tüm içerik kaynak gösterilmeden kullanılamaz.

All the opinions written in articles are under responsibilities of the authors. None of the contents published cannot be used without being cited.

Yayın ve Danışma Kurulu / Publishing and Advisory Committee

- Prof.Dr.Sema AY (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Veysel BOZKURT (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Marijan CINGULA (University of Zagreb)
Prof. Dr. Recai ÇINAR (Gazi Üniversitesi)
Prof.Dr.Elif KARAKURT TOSUN
Prof. Dr. Aşkın KESER (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Emine KOBAN (Gaziantep Üniversitesi)
Prof.Dr.Ferhat ÖZBEK (Gümüşhane Üniversitesi)
Prof. Dr. Senay YÜRÜR (Yalova Üniversitesi)
Assoc. Prof. Dr. Mariah EHMKE (University of Wyoming)
Doç.Dr. Zerrin FIRAT (Uludağ Üniversitesi)
Assoc. Prof. Dr. Ausra REPECKIENE (Kaunas University)
Assoc. Prof. Dr. Cecilia RABONTU (University "Constantin Brancusi" of TgJiu)
Doç.Dr. Hilal YILDIRIR KESER (Bursa Teknik Üniversitesi)
Dr. Murat GENÇ (Otago University)

Hakem Kurulu / Referee Committee

- Prof. Dr. Hamza ATEŞ (Kocaeli Üniversitesi)
Prof. Dr. Veysel BOZKURT (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Marijan CINGULA (University of Zagreb)
Prof. Dr. Recai ÇINAR (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal DEĞER (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Sami DENKER (Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Bülent GÜNŞOY (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer İŞCAN (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Vedat KAYA (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Sait KAYGUSUZ (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Aşkın KESER (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Emine KOBAN (Gaziantep Üniversitesi)
Prof.Dr.Ahmet MUTLU (Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof.Dr.Nilüfer NEGİZ (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Prof. Dr. Serap PALAZ (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Yaşar SARIBAY (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdülkadir ŞENKAL (Kocaeli Üniversitesi)
Prof. Dr. Veli URHAN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Sevtap ÜNAL (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Sevda YAPRAKLI (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Uğur YOZGAT (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Senay YÜRÜR (Yalova Üniversitesi)
Doç.Dr.Rasim AKPINAR (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Doç. Dr. Gül ATANUR (Bursa Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Tülin ASLAN (Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Arzu ÇAHANTİMUR (Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Ceyda ÖZSOY (Anadolu Üniversitesi)
Doç. Dr. Doğan BIÇKI (Muğla Üniversitesi)
Doç. Dr. Elif ÇOLAKOĞLU (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Mithat Arman KARASU (Harran Üniversitesi)
Doç. Dr.Mustafa KOCAOĞLU (Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet MUTLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Doç. Dr. Nilüfer NEGİZ (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Doç. Dr. Veli Özer ÖZBEK (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. Ferhat ÖZBEK (Gümüşhane Üniversitesi)
Assoc. Prof. Dr. Cecilia RABONTU (University "Constantin Brancusi" of TgJiu)
Assoc. Prof. Dr. Ausra REPECKIENE (Kaunas University)
Doç. Dr. Gözde YILMAZ (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Aybeniz AKDENİZ AR (Balıkesir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Cantürk CANER (Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr.Üyesi Işın KIRIŞKAN (Giresun Üniversitesi)
Dr. Öğr.Üyesi Burcu ÖNGEN BİLİR (Bursa Teknik Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ersoy SOYDAN (Kastamonu Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Oğuzhan ÖZALTIN (Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi)
Dr. Murat GENÇ (Otago University)
Dr. Enes Battal KESKİN (Uludağ Üniversitesi)

Paradoks Ekonomi Sosyoloji ve Politika Dergisi

Yıl: 2021, Cilt/Vol: 17 Sayı/Issue: 2

HAKEM KURULU

Prof. Dr. Feruh Ayođlu	ZONGULDAK BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ
Doç.Dr. Mustafa Kocaoğlu	NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Prof. Dr. Mustafa Kemal Değer	KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
Doç.Dr. Celal Kızıldere	YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
Doç. Dr. Mürşit Işık	SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
Doç.Dr. Sefa Usta	KARAMANOĐLU MEHMETBEY ÜNİVERSİTESİ
Doç. Dr. Eren Rizvanoglu	VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
Doç.Dr. Bengül Güngörmez	AKOSMAN BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
Prof. Dr. Serpil Aytaç	FENERBAHÇE ÜNİVERSİTESİ
Doç. Dr. Selver Yıldız Bađdođan	BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

DİNİ İNANCIN ONTOLOJİK DAYANAĞI OLARAK ÖLÜM OLGUSU VE ÖLÜMÜN TEOLOJİK İZAHI¹

THE PHENOMENON OF DEATH AS THE BASIS OF ONTOLOGY OF RELIGIOUS FAITH AND THEOLOGY OF DEATH

Prof.Dr. Mehmet Zeki DUMAN

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi

Sosyoloji Bölümü

ÖZET

A ile, hukuk ve ekonomiyle beraber insanlık tarihinin en kadim kurumların başında gelen din, gerek fert ve cemiyet hayatında gerekse kültür ve uygarlıkların meydana gelmesinde adeta katalizör bir rol oynamıştır. Dini inançlar da ilkçağlardan günümüze değin insanlığın zihinsel gelişimini ve manevi evrimini etkileyerek gündelik hayatı mümkün kılan ilişkilerin ve birlikte yaşamayı sağlayan yasaların ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Böylece binlerce yıldan bu yana varlığını devam ettiren dinler, hem insanların ve toplumların içinde yaşadıkları ve inşa ettikleri sosyal düzeni (*nomos*) meşrulaştıran hem de kutsal evreni (*kozmos*) anlamlandıran sembolik gerçeklikler olmuştur. Aslında bu sembolik gerçekliği ete kemiğe büründüren ve son tahlilde insanı bir *homo religious* haline getiren şey, insanın yüreğini ve aklını sarsan, iradesini ve gücünü sınırlandıran, hayatını anlamsız ve beyhude bir çabaya dönüştüren ama aynı zamanda da bu dünyayı çekilmez, bilinmez, korkutucu ve büyüleyici bir sır'a dönüştürerek gerçekliğin tüm tanımlarını alt üst eden ölüm düşüncesidir. İnsanın anlam/mana ve düzen arayışının bir neticesi olarak karşımıza çıkan dinlerin bütün çabası da bu düşüncüyü -ölümü- anlaşılabilir ve katlanılabilir kılmaya yönelik olmuştur. Dolayısıyla dinlerin ontolojik dayanağının temelinde ölüm düşüncesinin yattığını iddia eden bu makale, dünya kurma sürecinde stratejik bir rol oynayan dinlerin hem teolojik izahını yapmaya hem de dinlerin varlık nedeninin ölüm gerçeği olduğu fikrini ele almaya çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din, İnanç, Dinsellik, Ölüm, Modern Toplumlar da Ölüm.

¹ Bu makale, 29-31.10.2021 tarihleri arasında Antalya'da düzenlenen 14. Uluslararası Güncel Araştırmalarla Sosyal Bilimler Kongresi'nde "Ölüm ve Din İlişkisi Üzerine Fenomenolojik Bir Analiz" başlığıyla sözlü olarak sunulmuştur.

ABSTRACT

Religion, which is one of the most ancient institutions in human history together with family, law and economy, played a catalyst role in both creation of culture and civilizations and life of individual and society. Religious beliefs have also influenced the mental development and spiritual evolution of human beings from the earliest times to the day, making everyday life possible and becoming an integral part of the laws that enable cohabitation. Thus, the religions that have existed since thousands of years have become symbolic facts giving a meaning to both the social order (nomos) in which people and communities live and build and the sacred universe (cosmos). In fact, it is the thought of death that subverts all definitions of reality, transforming this symbolic reality into a concrete body, shaking heart and mind, limiting will and power, turning life into a meaningless and futile effort but at the same time, by turning this world into an unbearable, unknown, scary and fascinating secret, in the final analysis, it is what makes a person a homo religious. All the efforts of religions, which come across as a result of man's search for meaning / reality and order, have also been directed to make this thought-death-understandable and foldable. Therefore, this article, which claims that the idea of death lies at the heart of the ontological basis of religions, sought to both make a theological explanation of religions that play a strategic role in the world-building process and to address the fact that idea of the death is the cause of the existence of religions.

Keywords: Religion, Faith, Religiosity, Death, Death in Modern Communities.

GİRİŞ

Günümüzde yazılı kaynakların büyük bir bölümü, insanın doğası gereği inanmaya meyilli (*homo religious*)¹ bir varlık olduğunu ve bugüne kadar ortaya çıkmış olan medeniyetlerin ve kültürlerin büyük bir bölümünün dini/dinsel bir nitelik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Nitekim gerek dinler tarihinin gerekse din sosyolojisinin insani varoluşun en temel özelliği olarak dini inançları ve pratikleri öne çıkartmasının ve zamanında dini bir nitelik göstermemiş olan hiçbir uygarlığın bulunmadığını² iddia etmesinin temel nedeni de budur. Denebilir ki, evrensel nitelikteki din olgusu, insanlık tarihinin adeta merkezinde yer alarak toplumların temel değerlerini, yaşam biçimlerini, kültürlerini ve geleneklerini meşrulaştıran sembolik gerçeklikler üretmiştir. Böylece kültürel bir fenomen olduğu kadar büyüleyici yanıyla da karşımıza çıkan dinler, en ilkel çağlardan günümüze değin hem insanlığın maddi ve manevi evrimini etkilemiş hem de hayatın anlamsızlığını açığa çıkaran ölüm gerçeğine meydan okumuşlardır.

Bu açıdan bakıldığında din ve ölüm ilişkisinin sanıldığından daha karmaşık ve çetrefilli bir konu olduğu söylenebilir. Nitekim teolojik kaynaklara bakıldığında din ve ölüm arasında var olduğu düşünülen ilişkinin çok farklı epistemik dayanakları bulunduğu ve dini inançların genellikle ölüm gerçeği/hakikati üzerinden kurgulandığı görülür. Dinlerin kökenine³ ve ortaya çıkış nedenlerine bakıldığında bu

1 Alan yazında karşıt görüşler olmakla birlikte, diğer varlıklardan farklı olarak insanın bir akla sahip olması, kendi üzerine düşünmesini, muhakemede bulunmasını, olgu ve nesnel arasındaki diyalektik ilişkiyi kavramaya ve dolayısıyla varoluşun sırrını anlamaya çalışmasını zorunlu kılmıştır ki, bu da aslında inanmanın ve iman etmenin insan hayatında, biyolojinin doğurduğu psikolojik bir ihtiyaç olduğunu göstermektedir (Özakınar, 1999:37).

2 Günümüzde insanlık tarihinin aslında bir din(ler) tarihi olduğunu ve dolayısıyla dini inançların, insani varoluşun en önemli ve ayrılmaz bir parçası olduğunu ortaya koyan birçok araştırmaya rastlamak mümkündür. Bu araştırmalardan bazıları şunlardır: Crapo, R.H. (2002). *Anthropology of Religion: The Unity and Diversity of Religions*, Houston: McGraw-Hill Humanities; Morris, B. (2005). *Religion and Anthropology: A Critical Introduction*, London: Cambridge University Press; Winzeler, R.L. (2012). *Anthropology and Religion: What We Know, Think, and Question*, Lanham: AltaMira Press; Paden, W.E. (1994). *Religious Worlds: The Comparative Study of Religion*, Boston: Beacon Press; Menzies, A. (2005). *History of Religion: A Sketch of Primitive Religious Beliefs and Practices, and of the Origin and Character of the Great Systems*, London: Adamant Media Corporation; Brinton, D.G. (2009). *Religions of Primitive Peoples*, New York: University of Michigan Library Press.

3 Arkeolojik araştırmalar, dinlerin kökenini ikiye ayırır. Birincisi M.Ö.3500 yıllarında Dicle ve Fırat nehirleri arasında yer alan Mezopotamya bölgesindeki Sümerlere, Akadlara, Babillere, Asurlulara, Mısırlılara ve Anadolu'daki uygarlıklara ait olan politeist dinler, diğeri de Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'ten oluşan monoteist dinlerdir. Özellikle bu dinlerin egemen olduğu eski Ortadoğu halkları, Tanrılar, demonlar ve doğaüstü güçler ile insanlar arasındaki temel ayrımı, Tanrıların ölümsüz ve güçlü olmalarına karşın insanların ölümlü, güçsüz ve yetersizliğine bağlamışlardır (Demirci, 2013:46).

gerçeği -yani insanın ölüm karşısındaki aciziyetini, yetersizliğini ve kırılganlığını- görmek mümkündür. Hem beşerî hem semavi dinlerin en çok üzerinde durduğu konunun ölüm teması olmasının ve ölümün sürekli insana hatırlatılmak suretiyle öte dünya gerçeğine işaret edilmesinin temel nedeni de budur. Dolayısıyla dinlerin varlık nedeninin aslında ölüm realitesi olduğunu ve ölüm gerçeği söz konusu olduğu sürece de dini inançların da varlık göstereceğini söylemek mümkündür.

Bu gerçekten hareketle bütün dinlerin varoluş dayanağını oluşturan ölüm düşüncesinin, dinleri hem var eden/var kılan, ona hayatiyet veren, onu besleyen, büyüten ve meşrulaştıran hem de insani ilişkilerin sürekliliğini ve toplumsal düzeni sağlayan normları, kuralları, değerleri ve kabulleri tehdit eden en önemli gerçeklik olduğunu söyleyebiliriz. Onun içindir ki, tarihin hangi dönemine bakarsak bakalım karşımıza her zaman için dini bir topluluk veya cemaat çıkmaktadır. Çünkü hem dünyayı ve evreni hem de hayatı ve ölümü anlamlandırmaya çalışan dinler, nihai anlamda insanın dünya kurma ve koruma girişiminde stratejik bir rol oynamakta ve insan hayatında var olan realiteyi ve kurulu düzeni alt üst ederek insanın bütün çabasını ve emeğini anlamsız ve değersiz kılan ölümü, kutsal ve kozmik bir çerçeveye yerleştirmek suretiyle onunla başa çıkmaya ve beşerî var oluşun ürünü olan maddi ve manevi kültürü anlamlandırmaya çalışmaktadırlar.

Bir yandan toplumsal düzeni yasalaştırmaya ve meşrulaştırmaya çalışırken diğer yandan ontolojik güvensizliğe kapı aralayan ölümü, anlaşılabilir, açıklanabilir ve dolayısıyla üstesinden gelinebilir kılmaya çalışan dinler,⁴ ölüm sonrası hayatı da ilahi bir evren (*kozmos*) tasavvuru içerisine yerleştirmek suretiyle onun üzerinden kendini yeniden üretmeye çalışmaktadır.⁵ Bu açıdan bakıldığında dinleri ve dini inançları besleyen düşüncelerin kaynağında ölüm fikrinin yattığını ve ölümlülük gerçeği sayesinde dinlerin hayat bulduğunu söyleyebiliriz.⁶ Nitekim sosyolojik araştırmalar, insanları dini inanç ve ibadetlere yönelten en önemli nedenlerin başında ölüm korkusu/kaygısı geldiğini, özellikle de yaşı ilerlemiş olan bireylerin zamanlarının önemli bir kısmını dini ibadetlere ayırdıklarını göstermektedir. İnsanlar yaşlandıkça ölümü ve ölüm sonrası hayatı daha fazla düşünmektedirler. Bu düşünme ve merak duygusu bizi, din birey ve toplum ilişkisi ile dini inancın teolojik izahına götürmektedir.

1. DİN VE DİNİ İNANCIN TEOLOJİK İZAHI

Ünlü Rus yazar ve düşünür Tolstoy'a (1998:78) göre bütün dinlerin özü, şu soruya verilen cevap teşkil etmektedir: Neden varım? beni kuşatan sonsuz kainatla ilişkim nedir? Bu sorulara; yaşamın anlamı ve amacı nedir? iyilik ve günah nedir? acının kökeni ve ereği nedir? gerçek mutluluğa erişmenin yolu nedir? ölüm ve ölümden sonra yargılanma ve ödüllendirme nedir? Var oluşumuzu çevreleyen ve kökenimize kaynaklık eden, bizim de yöneldiğimiz anlatılamayan son gizem nedir? şeklinde diğer soruları da

4 Morin'e göre "ölümün yol açtığı psikolojik sarsıntıyı kanalize etme ve ölümsüzlük efsanesini sürdürme konusunda gittikçe uzmanlaşan din, ölüme bir şekil ve sıhhat verirken, bu sarsıntıyı ele almakta ve ölümün berbat hakikatinin reddinde hayali bir rol oynamaktadır. Din, ölümsüzlük törenleri içerisinde ferde sıkıntısını aşma imkânı veren bir iyimserlik üretmektedir... Din, sosyal açıdan ne kadar marazi ise, ferdi açıdan da o kadar şifaya kavuşturucudur. Müminin sağlam dengesi (mevcut olduğu zaman) dinin marazi coşkunuğu üzerine kurulur. Fakat bir başka bakış açısından din, ölümün ferdi marazi sıkıntısını teskin eden sosyal sağlıktır. Karşılıklı bir ilişki vardır; din, ölüme karşı insanın uyumsuzluğunu dile getiren iyi bir uyum, kendi uyumunu bulan bir uyumsuzluktur" (Morin, 1970:92-93, akt., Hökelekli, 1991:84).

5 Freud'a göre "Tanrı ve (dolayısıyla dini) inancın fonksiyonlarından biri de ölüm ve ölüm ötesiyle ilgili endişeleri yatıştırmaaktır. Bu inanç sayesinde artık "ölümün kendisi bir yok oluş, cansızlığa, inorganik duruma bir dönüş değil, daha üstün bir yol üzerindeki bir konuk yerin, yeni bir varoluş şeklinin başlangıcıdır. Dinin insana empoze ettiği ölümden sonraki hayat ve bu hayatta çekilen ıstırapların orada son bulacağı inancı da aynı maksada hizmet ederler" (Hökelekli, 1991: 83-84).

6 Obayashi (1992) ve Bowker (1991), akt., Kellehear, 2012:105) yapmış oldukları çalışmalarda dinler için ölümün mitler, doktrinsel öğretiler ve cenaze törenleri açısından çok önemli ve merkezi olduğunu ve dolayısıyla dinin, ölümü, toplumun yaşam biçimi ve davranışlarının kökeni olduğunu iddia etmişlerdir. Özellikle de Bowker, dünyanın tüm büyük dinlerinin merkezinde ölümün gizemi yattığını düşünmüştür.

ekleyen Paupard (2013:8), insanın hayatı boyunca varoluşsal sorunlarına -yani varlık ve yokluk, yaşamın ve ölümün gayesi- çözüm aradığını ve bu sorunlara tatminkâr bir cevap bulamadığı için de sürekli bir arayış içerisinde olduğunu iddia etmiştir. En ilkel çağlardan günümüze değin insanlar, öleceklerinin farkında olarak sürekli dünyaya geliş amaçlarını ve ölümden sonra onları nasıl bir hayat beklediğini merak etmiş (May, 2019:61) ve bu merak onları, metafiziksel dünyaya kapı aralayan dinlere ve dini inançlara sevk etmiştir Bauman'ın (2012:77) deyişiyle insanlar, dünyada ölümden sonraki varlığını henüz hayat-tayken bilme gereksinimi duyduğu için dinlere ve dini öğretilere yönelmiştir.

İnsanın doğası gereği *homo religious* olmasının temel nedeni, insanın yukarıda da söz konusu edilen teolojik ve ontolojik sorunlar (ın)a dinden hareketle cevap aramaya ve dinlerin, insanın yaşamına anlam/mana katmaya çalışmasıdır. Gerçi sosyologların da içinde bulunduğu klasik düşünürlerin çoğu (Comte, Durkheim, Marx, Spencer, Freud, Tylor, Frazer vb.) pozitif bir bakıştan hareketle dini, “bir çeşit kolektif delilik (kuruntu) veya manası her nasılsa unutulmuş veya yanlış anlaşılmuş bir sembolik düşünce ve davranış çeşidi olarak tanımlayan din teorileri üretmeye yönelmişlerdir” (Scharf, 2009:27). Hatta Berger (2005:21) gibi bazı din sosyologları, dinin son tahlilde toplumun, toplumun ise dinin ürünü olduğunu, zira dinin, hem kendisiyle kutsal bir kozmosun veya anlamlı bir dünyanın inşa edildiği beşerî bir girişimin neticesi olarak vücuda geldiğini hem de kutsal bir kalıp içerisinde düzenli bir evrenle bütünleşme ve özdeşleşme süreci olarak kozmikleştiğini düşünmüşlerdir.

Aslında din ve toplum ilişkisine değinen ilk düşünürlerden biri de Durkheim'dir. Birçok teolog ve sosyologdan farklı olarak dini hayatın duygusal boyutunu ve bu boyutun modern toplum da dahil olmak üzere toplumsal cemaatin temel yapısı olarak ele alan Durkheim (Tiryakian, 1997: 235), din fenomenini, bilim dışında kalan her şey hakkında bir tür spekülasyondan ibaret görerek dinin mitlerden, dogmalardan, ayinlerden, ritüellerden ve törenlerden oluşan girift bir sistem olduğunu, ancak bütün bu girift özelliğine rağmen bir tür bölünmesi mümkün olmayan varlık teşekkül ediyormuş gibi faaliyet gösterdiğini belirtmiştir (Durkheim (2005:41-68)). Toplumun dini ürettiğini ve toplumun da din sayesinde örgütlendiğini (Aron,1994:249) birlik ve bütünlük içerisinde ahlaki bir yaşamı mümkün kıldığını düşünen Durkheim, dinin daha çok toplumsal rolü ve işlevi üzerinde durarak kutsal ve aşkın boyutuyla öne çıkan dinlerin, kendilerini takip eden kesimleri belli bir çatı altında topladığını, onlara manevi bir güç verdiğini ve dolayısıyla toplum dediğimiz olguyu meydana getirdiğini ifade etmiştir.

Dini inanç ve düşüncelerin kaynağında toplumun bulunduğunu iddia eden düşünürlerden biri de Bauman'dır (2014:28). Ne toplumun dinden ne de dinin toplumdan ayrı düşünülemediğini, her toplumun bir Tanrı'ya ihtiyaç duyduğunu belirten Bauman, tarihte gördüğümüz toplumların çoğunlukla dini bir inanca sahip olmasının temel nedeninin de bu gerçeklik olduğunu belirtmiştir. Aslında insanın anlam arayışının bir sonucu olarak karşımıza çıkan dinler “insana ait olmayan bir anlam ve amaçlar sınıflandırmasının doğruluğunu kanıtlayabilmeye kendilerini adanmışlardır. İnsan zihninin idrak edebileceği semavi bir düzen öngören dinler, günahtan uzak ve kutsal bir öğretinin arayışındaki herkesin ulaşabileceği bir ahlâk anlayışını talep etmişlerdir” (Spellman, 2017: 130). Özellikle de Tanrı'nın inayeti ve kutsallığına dair yüce bir idealden ilham alan İbrani peygamberlerinin aşulamaktan usanmadığı şey, dinin ahlaki yönü olmuştur (Frazer, 2014:406).

Steiner'in (2006:45) ifadesiyle, toplumda ahlaki bir anlayışı yerleştirmek ve ilahi bir düzeni tesis etmek için sürekli ölümü ve ölümden sonraki hayatı bir tehdit unsuru olarak kullanmaktan çekinmeyen dinler,⁷ genellikle yaşamın hoşnutsuzluk veren sonluluğuna karşı ölümü ya başka bir yaşama geçiş ya

7 Frazer' in (2014:471) şu dörtlüğü, hem dinlerin ölüm üzerinden insana verdiği mesajı hem de hayatın ölüm karşısındaki anlamsızlığını çok net bir biçimde ortaya koymaktadır:

Ah cennemin tehditleri ve cennetin umutları!

Hiç değilse şuarası kesin ki, bu hayat uçup gidiyor;

Bir tek şey kesin, gerisi yalan;

Bir kez açan çiçek sonsuza dek soluyor!

da bu yaşamdan kurtulma diye görmüşlerdir. Spellman (2017:37) gibi bazı araştırmacılar ise dinlerin, ölümü, hayatı sona erdiren ve varlığı yok eden bir olay olarak değil, yeni bir hayatın başlangıcı olarak tasavvur ettikleri için, tüm dini girişimlerin kökenini ölenlerin kaderi için duyulan endişeye dayandırmışlardır. Özellikle de İbrahim'i dinler, hem bir başka yaşamın geleceği vaadi, hem de sahneyi terk etme şeklinin öneminden ötürü, ölümü bir kişinin yaşamının en özel olayı olarak görmüşlerdir (Solomon, 2006:312). Bu özel olayı anlamlandırma girişimini üstlenen dinler, toplumsal düzenin temel kabullerini yıkan ve hayatı anlamsızlaştıran ölümü bir manivela olarak kullanmışlardır.

Teist dinlere göre (Musevilik, Hıristiyanlık ve İslam) insanların çoğu, ölümün kaçınılmazlığı ve gerçekliği karşısında ya onu görmezlikten gelmeye ya da hayatı bir oyun ve eğlence olarak görmeye ve yaşamaya çalışırlar.⁸ Becker'in (1997:26-27, akt., Bauman, 2005:10) dediği gibi aslında insanın kendi sembolik dünyasında yaptığı her şey, grotesk kaderini inkâr etme ve onun üstesinden gelme girişimidir. İnsan toplumsal oyunlarla, psikolojik hilelerle ve kişisel uğraşlarla, kendisini tam anlamıyla kör bir unutkanlığın içine sürükler. Bu oyunlar, hileler ve uğraşlar kendi durumunun gerçekliğinden o denli uzaktırlar ki deliliğin farklı biçimlerinden başka bir şey değildirlir: Onaylanan delilik, paylaşılan delilik, kılık değiştiren ya da yüceltilen delilik; ama hepsi de deliliktir." Bu delilik, insanın kendi gerçekliğinden -yani varlığın ölüm karşısındaki aciziyetinden- uzaklaşmak istemesinin en bariz örneğidir. Zira Heidegger ve Sartre gibi varoluşçu felsefecilerin de belirttiği gibi bu dünyaya fırlatılmış olan insanın en büyük sorunu, kendi gerçekliğiyle yüzleşmeyi becermesidir.

2. ÖLÜM VE ÖLÜM OLGUSUNUN TEOLOJİK İZAHI

Ölüm, varoluş ve diriliş konusu hem dinlerin hem de felsefenin en kadim tartışma konuları arasında yer almaktadır. Platon'dan Tolstoy'a, Pascal'dan Spinoza'ya, Heidegger'den Schopenhauer'a Camus'dan Sartre'a ve Wittgenstein'a kadar birçok düşünür⁹ özellikle ölüm teması üzerinde durarak, insanı acziyete düşürüp varlığını ortadan kaldıran ölümü arkeolojik, psikolojik ve teolojik okumadan geçirmeye çalışmışlardır. Ölüm temasının birçok düşünürün ilgisini çekmesinin temel nedeni, hayat ve ölümün iç içe geçmiş olması yanında ölümün hayatı hem anlamlı hem de anlamsız hale getirmesidir. Zira Berger'in

8 Kuran-ı Kerim'in bir çok ayetinde bu dünya hayatının geçiciliği vurgulanmış ve insanların çoğunlukla bu gerçeği ıskaladıkları ve hiç ölmeyecekmiş gibi dünyaya dört elle sarıldıkları belirtilmiştir. Örneğin Ankebüt Suresinin 64. Ayetinde bu durum şu şekilde izah edilmektedir: "Çünkü (akıllarını kullansalardı bilirlerdi ki) bu dünya hayatı geçici bir zevk ve eğlenceden başka bir şey değildir; oysa sonraki hayat (ahiret hayatı) tek (gerçek) hayattır; keşke bunu bilselerdi! (Esed, 2009:980).

9 Bugüne kadar ölüm ve varoluş teması hakkında yazılmış ve Türkçeye çevrilmiş en önemli eserler şunlardır: Platon. (2008). *Devlet*. (Çev. M.A. Cimcoz & S. Eyüboğlu). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları; Epiktetos. (2007). *Düşünceler ve Sohbetler*. (Çev. C. Süer). İstanbul: Kaknüs Yayınları; Epiküros. (1962). *Mektuplar ve Maksimler*. (Çev. H. Örs). İstanbul: Remzi Kitapevi; Seneca. (2019). *Ahlâk Mektupları*. (Çev. T. Uzel). İstanbul: Jaguar Kitap; Schopenhauer, A. (2020). *Ölümün Anlamı*. (Çev. A. Aydoğan). İstanbul: Say Yayınları; Kierkegaard, S. (1997). *Ölümcül Hastalık Umutsuzluk*. (Çev. M. Yakupoğlu). İstanbul: Ayrıntı Yayınları; Tolstoy, L. N. (2015). *İvan İlyiç'in Ölümü*. (Çev. E. Altay). İstanbul: İletişim Yayınları; Heidegger, M. (2020). *Varlık ve Zaman*. (Çev. K.H. Ökten). İstanbul: Alfa Yayınları; Spinoza, B. (2019). *Etika*. (Çev. H. Z. Ülken). Ankara: Dost Kitapevi; Sartre, J.P. (2019). *Duvar*. (Çev. E. Canberk). İstanbul: Can Yayınları; Jaspers, K. (1995). *Felsefi Düşünüşün Küçük Okulu*. (Çev. S. Umran). İstanbul: Birleşik Yayınları; Camus, A. (2019). *Yabancı*. (Çev. U. Lomlu). İstanbul: Can Yayınları; Camus, A. (2019). *Mutlu Ölüm*. (Çev. R. Dara). İstanbul: Can Yayınları; Becker, E. (2020). *Ölümü İnkâr*. (Çev. A. Özdoğan). İstanbul: İz Yayıncılık; Yalom, I. (2009). *Ölüm Korkusunu Yenmek*. (Çev. Z. Babayiğit). İstanbul: Kabcacı Yayınevi; Canetti, E. (2007). *Ölüm Üzerine*. (Çev. G. Aytac). İstanbul: Payel Yayınları; İbni Sina. (2017). *Kitâbu'ş Şifâ Metafizik*, (Çev. Ö. Türker). İstanbul: Litera Yayıncılık; İmam Gazali (2020). *Ölüm ve Ötesi*. İstanbul: Dorlion Yayınları, 2020; Bruno, G.2010). *Diyaloglar* (Çev. S. Umran). İstanbul: Berfin Yayınları; Leibniz, G.W. (2019). *Monadoloji Metafizik Üzerine Konuşma*. (Çev. A. Altınörs). İstanbul: Bilge Kültür Sanat; Spinoza, B. (2012). *Ethika*. (Çev. Ç. Dürüşken). İstanbul: Kabcacı Yayınları; Kant, I. (2015). *Arı Usun Eleştirisi*. (Çev. A. Yardımlı). Ankara: İdea Yayınevi; Kant, I. (2020). *Ahlâk Metafiziğinin Temellendirilmesi*. (Çev. I. Kuçuradi). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları; Peffer, R.G. (2001). *Marksizm, Ahlâk ve Toplumsal Adalet*. (Çev. Y. Alogan). İstanbul: Ayrıntı Yayınları; Bergson, H. (2020). *Dinin ve Ahlâkın Kaynakları*. (Çev. M. Yakupoğlu). Ankara: Doğu Batı Yayınları; Wittgenstein, L. (2016). *Tractatus Logica-Philosophicus*. (Çev. O. Aruoba). İstanbul: Metis Yayınları.

de (2005:61-88) belirttiği gibi köklü bir biçimde gerçekliğin; dünyanın, başkalarının ve ben'in toplumsal olarak nesneleşen *tüm* tanımlarına meydan okuyan ölüm, sırf insan ilişkilerinin sürekliliğini açıkça tehdit ettiği için değil, aynı zamanda toplumun üzerine dayandığı temel kabulleri ortadan kaldırdığı ve bunları dahi anlamsız hale getirdiği için de bireye ve topluma korkunç bir problem doğurmaktadır.

Nitekim ünlü ahlak felsefecisi Levinas'a (2006:16-41) göre de ölüm, "geri dönüşü olmayan tek yolculuk/mesafe olduğu için, insanlar açısından kaçınılmaz bir sonuç ve problem doğurmaktadır. Ölüm; bozulmadır, yanıt yokluğudur...çıkıp gitmedir, hedefi bilinmeyen bir olumsuzluktur, verisi olmayan bir soru, salt bir soru işaretidir... Krizdir, skandaldır, sonluluk ve olumsuzluktur...Hiçbir yanıtın mümkün olmadığı bir sorudur...zamanın kesintisiz akışı içerisinde bir varlığın süresinin bitmesidir, *sonudur*." Bauman'ın deyişiyle (2020:28-42) bu *son*, aynı zamanda "varlığa karşı bir meydan okuma, anlamlı varoluşun sıcak fakat daracık yuvasında-anlamsızlığın sonsuzluğuna açılan-kapatılmayan bir penceredir... Ölüm, telafi edilmez...çaresiz...geriye çevrilmez...iptal edilmez...fesih ya da tedavi edilmez...dönüşü olmayan noktadır...*Her şeyin sonudur*. Ölüm 'bilinmez' ta kendisidir; bütün diğer *bilinmezlerin* içinde tamamen ve hakikaten *bilinmez* olan tek şeydir."

Ne yaparsak yapalım ne kadar çaba gösterirsek gösterelim yaşamın tek gerçekliği olan ve mutlak hiçliği temsil eden ölümden kurtulamayız. Çünkü yukarıda da belirtildiği gibi kaçınılmaz bir son olan ve herkes için geçerli olan ölüm, "o ürkütücü baş dansçıyı, papayı, kralı, lordu, mal sahibini, keşişi, çocuğu, soytarıyı, her meslekten ve her konumdan insanı dansa katılmaya davet eder ve bu daveti hiç kimsenin reddedecek gücü yoktur...Ölüm her vardı ve hep var olacaktır, yaşamın ilk anından beri oradadır ve insan her gün onun gölgesinde yaşamak zorundadır. İnsan yazgısından yakınabilir, nefretini ve öfkesini dışa vurabilir; ama hepsi budur ve bu "hepsi" baş döndürücü ve umutsuz bir biçimde etkisizdir. İnsanın aklına gelmeyen tek şey, ölümlülüğün sınırlarının geri çekilebileceği, ölümün seyrine yer verilebileceği ve yazgının daha önce olduğundan daha az kör ve zalim olmasının sağlanabileceğidir" (Bauman, 2012:121-122). Bu açıdan bakıldığında aslında yaşamın, ölüme doğru giden şimdilik var olma halinden başka bir şey olmadığını ve tüm yaşamın amacının ölüm olduğunu söylemek mümkündür (Han, 2021:9).

Nitekim kimi filozoflar yaşam irademizi ortadan kaldıran (Schopenhauer, 2020), ontolojik bir belirsizliğe kapı aralayarak ruhu bedenden ayıran (Platon, 2008; Descartes, 1995:58; Pascal, 2017:52), fizyolojik ve psikolojik varlığımızı sonlandıran (Scheler, 1998:104-119) yaşamı ve insanın tüm gayretlerini değersizleştiren (Feuerbach, 1981) ve bizi varoluşun ağır yükünden kurtaran (Sartre, 2019) ölümlü,¹⁰ Tanrının bir lütfu ve inayeti olarak görmüşlerdir. Bu filozoflarına başında da hiç şüphe yok ki ölüm cezasına çarptırılan Sokrates gelmektedir. Sokrates, ölümden korkmadığını, zira belki rüyasız bir uyku yahut bir başka dünyaya doğru ruhun göçü olan ölümün kötü bir şey olmadığını hatta hayata tercih edilebilir olduğunu savunmuştur (Gökalp, 2020:2; Bolay, 2020;17-18). Örneğin Epiktetos'a göre (2007:15) şayet ölüm kötü ve feci bir şey olsaydı, o zaman Sokrates de ölüm cezasına karşı çıkardı. Ama o, ölümlü hayata tercih etti. Dolayısıyla ölüm bir felaket değildir. Gerçek felaket, ölümün bir felaket ve şer olduğunu düşünmektir.

Ölümün bir felaket mi yoksa bir rahmet mi olduğu konusunda göstereceğimiz tutum ne olursa olsun, gerçek olan şu ki, ölümden daha gerçek,¹¹ daha evrensel ve daha kaçınılmaz hiçbir şey yoktur. Za-

10 Ölümün yok oluşu getireceği fikri, "başta Stoacılar olmak üzere Epiküroscular, Hume ve günümüzde pek çok insanın ortak paylaşımıdır. Fakat, şüphesiz, kurtuluş hipotezleri çok daha popülerdir. Milyonlarca Hıristiyan, Müslüman ve Yahudi ölümün, bedensel diriliş ile birlikte bireysel ölümsüzlüğü getireceğine inanmaktadır ve hatta daha fazla sayıda Budist ve Hindu, pek çok hayatı yaşamının ardından sonuç olarak kaderimizin, ilahi olan ile kişiler üstü mistik birlik olduğunu savunur (Barry, 2017:151).

11 İvan İlyiç, "ölüm düşüncesini kovmaya çalışıyordu kafasından, ama söz dinlemiyordu *ölüm düşüncesi*, yapacağını yapıyordu, gelip İvan İlyiç'in karşısına dikiliyordu, yüzüne bakıyordu. Bay İlyiç donup kalıyordu, gözlerindeki ışık sönüyordu, gene sormaya başlıyordu kendine: "Yoksa, yalnızca *ölüm düşüncesi* midir gerçek olan?" (Tolstoy, 2015.85).

manın yasasına tabi olan her şey bir gün yok olmaya mahkumdur (Thomas, 1991:7). Çünkü varlığın *ötekisi* olan ölümü “Tanrı istedi ve Tanrı, Ademi yarattı. Ve o gün bugündür, evrende nereye baksanız üzerinize saçılan sonsuz sayıda ölüm biçimleri var...Varlığı ölüm kanıtlar, yokluğu da; Tanrıyı ölüm var eder, insanı da” (Sağır, 2014:391). Ölümün yegâne hakikat olduğu bu dünyada yaşamı hem anlamsızlaştıran hem de anlamlı hale getiren tek şey yine ölümün kendisidir. Onun için ölüm fikri ve korkusu, Becker’in de (2020:39) yerinde belirttiği gibi insanı başka hiçbir şey gibi rahatsız etmez ve bu korku, insan eylemlerinin temelini oluşturur. “İnsan temelde, ölüm yazgısından kaçınmak, ölümün insan için nihai alını yazısı olduğunu inkâr ederek bu korkunun üstesinden gelmeye çalışır.”

Spellman’a göre (2017: 16:17), dünyanın her yanında yaşayan insanlar, ölümlü olmanın ya da kısıtlı veya sonsuz bir ahiret yaşantısına sahip olma ihtimalinin doğurduğu sonuçlara ilişkin üç temel noktadan hareket etmişlerdir. Buna göre bazı insanlar, son derece basit ve sade bir yaklaşım içinde bulunarak ölüme, yaşamın antitezi, yani hayatın sonlanması olarak bakmışlardır. Antik Yunan filozofu Epikuros’un öncülük ettiği bu yaklaşım, yok oluşu, kaderimiz olarak kabullenmeyi ve bu dünyada ölüm kaygısından uzak bir hayatı yaşamayı öğütlemiştir. Bazı insanlar ise ölüm ve yok oluş konusunda agnostik bir tutum içinde olmuşlardır. Sorgulamanın nafîle, deneye dayalı kanıtların ise ebediyen yeter-siz kalacağını iddia eden bu bakış açısı, ölüme ve öte dünyaya dair inançların/bilgilerin, biz insanların duyuşsal gerçeklikleri tarafından henüz tam olarak algılanmadığı ve nihai gerçekliğin ne olduğu sorusunun bir gizem olarak kalmaya devam edeceği için madde ötesi dünyaya/âleme dair net bir fikre sahip olamayacağımızı varsaymıştır.

En yaygın bakış açısı ise, bir çeşit devamlılığın, inkâr edilen ve aşılın ölümün lehinde mitolojik, dinsel ve felsefi iddiaların birleşiminden oluşmaktadır. Bu iddiaların başında aynı zamanda en mühimi, ilk kez Antik Yunan’da dile getirilen, maddeden oluşmamış ruhun (tinin) bitmeyen yolculuğudur ki, daha sonra Yahudi, Hıristiyan ve İslam geleneklerinde ifade edilen bedensel diriliş beklentisi, birleri ya da bir nesne olarak yeniden doğmak anlamına gelen ve daha çok Güney Asya’da geniş kitlelerce kabul görülen reenkarasyon öğretisi, son olarak da birbirine bağlı iki âlem olduğu düşünülen ve yeryüzü dünyasında yaşanan olaylarda atalarının parmağı olduğuna inanan Doğu Asya, Afrika ve Kuzey Amerika yerlilerinin inanlarıdır. Bütün bu bakış açıları, hem nihai gerçekliğin ne olduğu veya ne olacağı sorusuna bir cevap mahiyetini taşımakta hem de ölüm sonrası yaşamın devamlılığına dair güçlü bir inancı ve ölümün teolojik izahını barındırmaktadır.

3. MODERN TOPLUMLARDA ÖLÜMÜN YERİ VE İZAHI

Ölüm olgusunun Batı tarihindeki izdüşümünü araştıran Ariès (1991:11-15), modern öncesi Avrupa toplumunda genellikle ev içinde gerçekleşen ölümün, toplumda büyük endişe ve dehşet uyandırmadığını, korkulacak bir şey olarak algılanmadığını, ölüm ayinlerinin/törenlerin son derece basit ve akrabaların, dostların ve komşuların nezaretinde yapıldığını iddia etmiştir. Bu ölüm biçimine/tavrına “evcilleştirilmiş ölüm” adını veren yazar, ölüme dair toplumsal algının değişmesinin temel nedenini, hekimlerin ölüm olayını patolojik bir durum olarak görmelerine ve ölüleri de kamu sağlığı açısından tehlikeli bulmalarına bağlamıştır. Nitekim hayatın ve ölümün bir arada olduğu geleneksel toplumlarda şehir merkezlerinin ortasına kurulan mezarlıklar,¹² söz konusu nedenlerden dolayı olsa gerektir, 18. yüzyılın sonuna doğru kentlerin periferisine taşınmaya başlanmıştır.

Toplumda kent dışı mezarlıkların oluşmaya başlaması, insanların ölüme dair algılarının değiştiğinin en bariz örneğidir. Nitekim bu dönemle beraber ölüm, hayattan koparılmak, ölümler de yaşamın dışına atılmak suretiyle yaşayanların dünyası ölümlerin dünyasından ayrılmaya çalışılmıştır. Batı dünyası,

12 Tarih bize, ilk evlerin konut değil, mezar, ilk heykellerin (yatan ölüyü doğrudan birer) mezar taşı, ilk portrelerin de ölü maskesi olduğunu göstermektedir (Sayın, 2018:10; Spellman, 2017.36).

moderniteyle beraber ölüme yeni bir anlam vermeye, ölümü yüceltmeye ve dramatize etmeye çalışmıştır (Ariès, 1991:59). Ölüm artık giderek artan bir şekilde insanın gündelik hayatının bir parçası olmaktan ve bir zamanlar olduğu gibi insanlar tarafından arzulanır olmaktan çıkarılmıştır. Ölüm düşüncesinin kıymet-i harbiyesini yitirdiği ve çoğu zaman da korkutucu yanıyla öne çıktığı bu dönemde insanlar, ölümden utanmaya ve korkmaya başlamış, mezarlıkların yanından geçmeye çekinmiş, ölmekte olan kişinin bulunduğu durumun vahametinden kaçmaya başlamıştır.

Modern toplumlarla beraber ölüm, bir tabu olarak görülüp yadsınmaya ve bilinçlerde bastırılmaya çalışılmıştır. Ölümlerin çocuklardan gizlenmesi, ölümün açığa vurulmaması, cesedin örtülmesi veya saklanması, imgelerle dolu tekrarı içinde olma olayının banalleştirilmesi, ölümlerin ayrı bir yere konması ve diğerlerinin ölümü karşısında acının gizlenmesi ölümün toplumsal alan içinde bastırılmaya çalışıldığına en açık örneğidir. Aynı şekilde bilimsel dil ölümü şeyleştirilmiş bir nesneye, muhtemelen hâkim olunabilir biyolojik bir olguya indirgemiş, ölüm edebe aykırı ve utanç verici bir şey olarak algılanarak doğal dünyaya ait olmaktan çıkarılmıştır (Thomas, 1991:45-47; Bauman, 2012:27). Dolayısıyla ölüm hadisesinin modernite ile beraber yeni baştan tanımlamaya ve açıklanmaya çalışıldığı ve bu tanımlama ve açıklama çabasında aklın yeteriz ve aciz kaldığı söylenebilir. Zira ölüm, akla duyulan güveni çökerttiği gibi, ölümü alt etmek için yürütülen çabaları da boşa çıkartmıştır (Brown, 1996:301).

Böylece yaşamın bir *ötekisi* olarak modern bireyin bütün planları bozan ölüm, modernite tarafından yapı bozumuna uğratılmaya çalışılmıştır. Çünkü korkunç bir hakimiyet, hırs ve özgüven duygusuyla hareket eden modern zihniyet, insan iradesine ve zekasına meydan okuyan ve bu dünyada insanın güçsüzlüğünü ve yetersizliğini ortaya koyan ölümü değersizleştirmeye, ötekileştirmeye, nesneleştirmeye ve dışsallaştırmaya çalışmıştır. Aynı şekilde ölüme bulaşıcı bir hastalık gibi yaklaşarak onu hayatın içinden söküp atmaya, sözcüklerden ve zihinlerden çıkartmaya, gözlerden irak tutmaya, utanç verici ve tiksindirici bir forma dönüştürmek suretiyle anlamsızlaştırmaya çalışarak ölümü neredeyse kişisel bir suç haline getirmiştir (Kellehear, 2012:19). Daha açık bir ifadeyle modernite üstesinden gelemediği ölümü, rasyonelleştirmiş ve onu akılla izah edilebilir kılmaya çalışmıştır.

Modern akla göre insanların ölmesi normaldir, doğaldır, ancak bu durum insanların ölüme mahkûm oldukları ya da ölümlü oldukları için gerçekleşmez. İnsanlar ölümler çünkü onları ölüme götüren nedenler vardır. Ölümün bir nedeni vardır. İnsanlar sadece bir nedenden dolayı ölümler. Bütün yaşam üzerinde adeta bir gölge gibi uzanan ve insanın hem sınırını hem de sınırlılığını ortaya koyan ölüm (Sayın, 2018:14), insanın yazgısından değil, ihmalden dolayı gerçekleşir. Böylece modernlik, ölümü metafizik alanın konusu olmaktan çıkartarak, ölümlülüğü yapı sökümüne uğratarak, ölmeyi de özelleştirerek ölümün üstesinden gelmeye, onu teknik bir soruna dönüştürerek tedavi etmeye çalışır. Daha önce de gördüğümüz gibi “hiç kimse, ölümlü olduğu için ölmez” anlayışını benimseyen modern akıl, ölümü toplumsal ve doğal bir olay olmaktan çıkartmaya ve ölüm fikrini çağrıştıran her şeyden kaçmaya çalışmıştır.

Nitekim Göka'ya göre (2010:31-32) modern toplumlarda ölümden mümkün olduğunca uzaklaşmak gerektiği fikri genel bir yasa gibi kabul görmektedir. Bunu amatör bir yazar şöyle özetlemiştir: “İbiza'da Ortaçağdan kalma bir güneş saatinin üstünde ‘ultima multis’ yazar. Yani ‘Bugün birçok insanın son günü olacak.’ Vaktiyle ölüm günlük hayatın aydınlatıcı bir parçasıydı ve günlük hayat bile o zaman bizim şu anda en yoğun şekilde yaşadığımızı düşündüğümüz hayattan daha derin ve yoğundu. Ölüm, ölüm döşegindeki insana sahip olunan ve hep korunan fiziksel yakınlık sayesinde herkes tarafından tanınan ve idrak edilen bir hakikatti. Ölü döşegi herkes tarafından ziyaret edilir, insan topluluğunun tam orta yerinde tutulurdu. Şimdi en yakınlarımızın ölümünü bile küçük, uzak, soğuk hastane odalarına hapsedtik. Ölüm hijyenik koşullarda yaşayan, gözlerden irak, bu yüzden gönüllerden de irak soyut bir gerçekliğe, bir tek yalnız başına ölen insanın hakikati olmaya indirgendi.”

Böylece modern zamanlarla beraber hem ölüm algısı hem de ölümün yeri/mekânı değişmiştir. Örneğin Ortaçağ döneminde ev içinde gerçekleşen ölümler, daha önceden yoksullar ve hacılar için bir barınak işlevi gören ve hastalıkları tedavi etmek üzere hizmet veren hastanelerde gerçekleşmeye başlamıştır. Bugün modern toplumlarda özellikle de Batı dünyasının büyük şehirlerinde ölümlerin %80'i bir hastanede gerçekleşiyor (Thomas, 1991:72). Modern dönemde insanlar, hastanelerin sınırsız odalarında dünyaya geliyor ve aynı şekilde hastanelerin sopsöğük morglarında dünyaya veda ediyorlar. Hastaneler, modern dönemle beraber kentlerin dışına çıkarılarak sadece hasta ve ölmek üzere olanların gittiği/götürüldüğü bir yer olarak hizmet vermeye başlamışlardır. Tıpkı ölümü hatırlatan mezarlıklar gibi hastaneler de ölümü çağrıştırdığı için kentlerin periferisine taşınmıştır. Çünkü, Freud'un da (2019:39) belirttiği gibi modern hayata yönelik olarak yaptığımız hesaplamalara ölümü hiçbir biçimde dahil etmiyor, hayatı kesintiye uğrattığını bile bile ölümü görmezlikten, sanki hiç olmayacak, kapımızı çalmayacak, ensemizden tutup bizi meçhule götürmeyecek şekilde düşünüyörüz.

Aslında modern toplumların ölümden bu kadar çok korkmasının ve ölümü hatırlamak bile istemesinin nedeni Göka'nın da (2010:33-34) çok veciz bir biçimde belirttiği gibi "ecel" dediğimiz kavramın anlam kaymasına uğraması ve önemini yitirmesinden kaynaklanıyor. Örneğin geleneksel toplumlarda "ecel" her an kapıyı çalabilecek bir konumda/durumdayken, modern dünyada çoğu zaman ya hastalık ya da kaza kılığında gelmekte, yenilebilecek, önlenilebilecek bir düşman olarak tasavvur edilmektedir. Uğursuz hastalıklara yakalananlar ya modern tıbbın kurtarıcı ve iyileştirici keşiflerine yetişememiştir ya da zamanında gerekli tedavileri almamışlardır. Dolayısıyla modern akıl, ölümü üstesinden gelinebilir ve tedavi edilebilir teknik bir sorun olarak görmeye ve ölümü kaçınılmaz bir hakikat olarak görmekten kaçınmaya çalışmıştır.¹³

Bu açıdan bakıldığında modern toplumlarda ölümü inkâr etmenin veya onun varlığını reddetmenin iki biçiminden söz edilebilir. Bunlardan birincisi, "maskeleye"dir. Maskeleye, ölümü hatırlamak, onunla hiç karşı karşıya gelmemek, onun hakkında düşünme fırsatı bulmamak için kendini günlük işlerine, çalışmalarına vererek, hayatı çok yoğun olarak yaşamaktır. Böylece bir kısım insanlar ölümle yüzleşmemek için zorlantılı işkolik ya da hazcı (hedonist), zihni uyuşturucu ve oyalayıcı bir yaşam tarzını benimsemektedir. Ölümü inkârın ikinci şekli ise "bastırma"dır. Bu, ölüm kavramını şuurdan atarak etkisiz hale getirmektedir. Çoğu insan ileriye dönük planlarında ölümü hiç düşünmemekte, bu dünyada sonsuz yaşayacakmış gibi bir yaşama arzusu sergilemektedir. İçinde yaşadığımız seküler kültürde, iş, başarı, zenginlik, şöhret, cinsellik, mutluluktan çokça konuşulduğu halde günlük hayatta ölümden hiç söz edilmemesi adeta onun yok sayılması bu tutumun açık belirtisidir" (Hökelekli, 2008: 44). Modern yaşamda ölümün yadsınmasının en önemli sonucu, insanın kendisini ölümsüz görmeye veya hiç ölmeyecekmiş gibi düşünmeye başlamasıdır.

İnsanda ölümsüzlük tahayyülünün en güzel örneğini Portekiz yazar José Saramago ortaya koymuştur. Saramago, "Ölüm Bir Varmış Bir Yokmuş" (2020:33) adlı romanında; ölümün işlevini, görevini ve sorumluluğunu yerine getirmekten vazgeçtiği bir ülkeyi ve bu ülkede ölümü bekleyen ama ölmediği için de ölmenin çarelerini arayan insanların hikayesini anlatmaktadır. Yazar, söz konusu romanında ölüm ve ölümsüzlük karşısında insanın şaşkınlığını, çaresizliğini ve ahlâki çöküşünü ele alır. Eserinde, ölüm kavramının tedavülden çıktığı, ölümün uzun ve kasvetli gölgesinin uzaklarda arandığı, günlerin geçtiği, ancak hiç kimsenin ölmediği bir dünyayı resmeden yazar, ölümün ansızın ve esrarengiz bir şekilde yok

13 Bauman (2020:64), günümüzün modern toplumlarında ölümün kaçınılmazlığı bilgisiyyle yaşamayı çekilir kılmayı amaçlayan birbirinden farklı üç temel stratejiden söz eder. Bunların ilki, "fani hayatla ebedilik arasında köprü kurulmasından, ölümün sonların sonu değil (bu defa ölümsüz bir hayatın) yeni bir başlangıcı olarak yeniden şekillendirilmesinden oluşur. İkinci strateji, dikkati (ve endişeyi!) evrensel ve kaçınılmaz bir hadise olan ölümün kendisinden, ölümün etkisiz hale getirilebilecek ya da direnilebilecek belli "nedenlerine" kaydırılmasından oluşur. Üçüncüsü ise "mutlak", "nihai", "onarılmaz" ve "geri döndürülmez" son şeklindeki korkunç gerçeği içinde ölümün günlük mecazi provası"ndan oluşur.

olmasının insanlar açısından ne kadar katlanılması, dayanılması ve sabredilmesi zor bir durum olduğunu bütün açıklığıyla göz önüne sermeye çalışır. Romanda ölümün olmadığı bir geleceğin nasıl olacağı konusunda çalışmalar yapan bir komisyonun hükümete verdiği rapor, şu tespit ve tavsiyeleri içermiştir:

Sonuçta yaş gruplarını ortaya koyan piramit baş aşağı olacak ve piramidin en üstünde, sürekli artan, çok büyük bir yaşlı kitlesi yer alacak, bu kitle bir piton yılanı gibi, çoğunluğu mutlu son yuvalarında personal olarak çalışacak yeni nesilleri yutacaktır; bu nesiller, hayatlarının büyük bölümünü her yaştan yaşlılara bakarak geçirdikten sonra, babalarından, dedelerinden, büyük dedelerinden, büyük büyük büyük dedelerinden oluşan ve sonsuz kadar giden bu yaşlılar ve çok yaşlılar topluluğunda yerlerini alacaklar, ağaçlardan kopup yere düşen ve bir önceki sonbaharın yapraklarının üzerinde yerlerini alan yenileri gibi birikecekler, “Nerede o eski karlar şimdi” yavaş yavaş tükenecek, düşlerini ve saçlarını kaybedecekler, duymayan, görmeyen, bronşitli, fitikli femurları kırılan, kötürüm ve düşkün insanlardan oluşan ordular teşkil edeceklerdir; bu ölümsüz grup, tutamadıkları salyaları titrek çenelerinden aşağıya akan insanlardan oluşacaktır, siz bizleri yönetenler belki bunlara inanamıyorsunuzdur ama üstümüze doğru gelmekte olan bu kabus, insanlığın (var olduktan) bu yana hayal edebileceklerinin en kötüsüdür.

4. DİNİN YENİDEN ÜRETİMİNDE ÖLÜMÜN YERİ VE İZAHI

Gerek beşerî gerekse semavi dinler, ölüm düşüncesinden hareketle inanç sistemlerini oluşturmuşlardır. Dinlerin genellikle bu dünyadan çok öte dünyaya dair söyledikleri ve vaat ettikleriyle ön plana çıkmalarının temel neden de budur. Çünkü öte dünya hayatı ve Tanrı düşüncesi, dinlerin üzerinde beslendiği en temel kaynaktır.¹⁴ Şayet insanlar ölmeseydi, kuvvetle muhtemeldir bize öte dünya gerçekliğini dayatan dini inanç sistemleri de olmayacaktı. Hayatın ve ölümün esrarını ve hikmetini odağına alan dinler, inananlara hem yaşarken hem de ölümlerinde nasıl mutlu ve huzurlu olacaklarının reçetelerini sunarlar. Buna göre, geçici bir süreliğine bu dünyaya gönderilmiş olan insanlar, ölümle beraber yeni bir hayata başlayacaklardır. Ölüm bu anlamda varlığı sona erdiren ve yok oluşla neticelenen bir olay değildir, aksine fani dünyadan baki dünyaya geçiş anıdır. Ölüm yeni bir yaşamın ilk evresidir, yeniden dirilmedir.

Daha önceden de belirtildiği gibi insanlar, içinde doğup büyüdükleri ve sonrasında da öldükleri bu dünyanın hem esrarını çözmeye hem de neden bu dünyaya geldiklerini ve neden ölmek zorunda olduklarını anlamaya çalışmışlardır. Bu anlam arayışında dini inançların çok önemli bir yeri olduğu söylenebilir. Zira dünya dinlerinin, insanın ‘neden buradayız’ ve ‘bize ne olacak’ gibi temel varoluşsal/metafizik sorularına cevap verme ihtiyacına kısmen de olsa karşılık vermek üzere ortaya çıktıklarını görüyoruz. Diğer bir deyişle dinlerin çoğu, ölümden sonraki hayat hakkında insanları rahatlatacak ve avutacak cevaplar vermeye çalışarak taraftar bulmaya çalışmışlardır (Peach, 2009:103). Berger’in de (2005:98) yerinde belirttiği gibi “her insan topluluğu son tahlilde, ölüm karşısında çaresiz insanları bağrında barındıran bir topluluktur. İşte dinin gücü de son tahlilde, ölüm karşısında dimdik durmak veya daha doğrusu, ona doğru çekinmeden yürümek için insanların ellerine tutuşturduğu bayrakların güvenilirliğine bağlıdır.”

Ölümü yeni bir hayatın başlangıcı ve yeni bir doğuş olayı olarak gören/değerlendiren dinler (Yıldız, 2014:5), beden geçiciliğine karşı ruhun ölümsüzlüğü fikrini savunmuşlardır. Özellikle de Musevilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi teist dinler, insanın fani bedeni yanında tinsel bir doğası olduğunu ve bu tinsel doğanın ölüme rağmen varlığını devam ettirdiğini iddia etmişlerdir. Bu dinlere göre Tanrı'nın bir parçası olarak yaratılmış olan insanın ruhu bakidir. Dolayısıyla ölüm, sadece bedenin yok oluşuna delalet eder. Bu açıdan bakıldığında geleneksel teoloji anlayışında ölümün, beden ve ruh düalizmi

14 İnsan, yaşamı sona erdiren ölümü düşünmeden Tanrı'yı da düşünemez. Tanrı, ebediyet ve ahiret hayatı ölümle beraber anlam ve açıklık kazanır. Ölüm bize, bu dünyanın geçiciliğine karşı dinler tarafından var olduğu iddia edilen öte bir dünyanın kapılarını aralar. Ölüm sayesinde aşkın bir dünya tasavvurunu geliştiririz. Özkan'ın deyişiyle (2013:240) “ölüm, biz ölümsüz olan Tanrı'nın hayatının görüldüğü cümle kapısıdır.”

üzerinden anlam kazandığını görüyoruz. Yani mutlak ve kaçınılmaz son olan ölüm, ruhun bedenden ayrılarak başka bir aleme intikal etmesi ve bu alemde yeni bir hayata başlamasıyla anlamlı hale gelir. Nitekim yapılan antropolojik araştırmalar da bütün dinlerin kökeninde yaşamın son temel olayı olan ve insanın ruhunu başka bir aleme taşıyan ölüm düşüncesinin yattığını göstermektedir.

Dinlerin kaynağında ölüm düşüncesinin bulunduğunu iddia eden düşünürlerden biri de Malinowski'dir (2000:42-49). Düşünürüne göre dünyada bulunan dini inanç sistemlerinin çoğu ölüm düşüncesini temel almıştır. "Bedenin görünüşü, dehşet verici bozuluşu, kişiliğin gözle görülür biçimde yitmesi içgüdüsel olduğu belli korku ve dehşet telkinlerinin bütün kültür düzeylerinde insanı yok olma düşüncesiyle, gizli korkular ve sezgilerle tehdit ettiği görülüyor. Ve burada, bu duygulanımsal güçler oyununda, yaşamın ve kesin ölümün bu en büyük zıtlığında din işe karışıyor, pozitif dünya görüşünü, avutucu olasılığı, kültürel açıdan büyük değer taşıyan, ölümsüzlük, bedenden bağımsız ruh ve ölümden sonra yaşamın sürdüğü inancını seçiyor. Çeşitli cenaze törenleriyle, öleni anmakla ve onunla birleşmekle, ataların ruhlarını yüceltmekle din, kurtarıcı inanca biçim ve kişilik veriyor...insanın yaşama içgüdüğü tarafından yönlendirilerek yaşamın sürekliliğine inanması, iki seçenektен en iyisini -yaşamın devam etmesi umudu ve yok olma korkusu- arayan ve seçen dinin en büyük armağanlarından biridir... Din insanı ölüm ve çürümeye teslim olmaktan kurtarır, bunda da yalnız düşlerin, gölgelerin ve vizyonların ciddiye alınmasından yararlanır."

Geçen yüzyılın büyük Rus filozoflarından Mihail Bahtin de tüm dini sitemlerin "kozmetik korku"¹⁵yu araçsallaştırdığını öne sürmüştür. Ona göre "evrenin ve tüm canlıların yegâne hâkimi olan Tanrı'nın imgesi, akıl sır ermeyen, asla yok olmayan belirsizlik karşısındaki kırılğanlığımızın getirdiği, bizi iliklerimize dek titreten korku duygusuyla yontulmuştur. Böylece din, etkili bir aracı olarak kendini meşru kılar; kaderin rasgele sillelerini savuşturacak tek mercidir ve bu yetkisiyle acizdir, korku ve dehşet içindekiler adına arabuluculuk rolünü üstlenir. Güvenlik vaat ederek insan ruhu üzerine güç kurar. Ama yapabilmek için, önce Tanrı'yı evreni kapsayacak şekilde yeniden oluşturmalı onu konuşmaya zorlamalıydı...Böylece insanlar zayıflıklarına, kırılğanlıklarına karşı onları koruyacak hazır bir ilaç belirsizlik cini kovacak mükemmel birer araç elde etmişlerdi. Emri harfiyen uyguladıklarında zayıflıklarını yenecek, belirsizlikten rahatsız olmayacaklardı. Ama zayıflık ve belirsizlik olmayınca korku ortadan kalkar; korku yoksa güç de yoktur" (Bauman, 2018:61-63).

Dinlerin genellikle korkutucu ve büyüleyici olmalarının temel nedeni de insanları ölüm ve ölüm sonrası hayat üzerinden adeta tehdit etmeleridir. Dinlerin çoğu, insanlara sadece ölümlü bir varlık olduklarını hatırlatmakla kalmaz aynı zamanda inanmayanlara büyük bir azabın beklediği bilgisini de verirler. Örneğin İslam'ın kutsal kitabı Kuran'ı Kerim'de cehennemle ilgili 155, cennetle ilgili 182 ve ceza/azap hesap günü (din günü) ile ilgili de 14 ayet bulunmaktadır. Dolayısıyla Musevilik ve Hıristiyanlıkta olduğu gibi İslam'da da ölüm ve ölüm sonrası hayata dair çok sayıda ayet bulunmaktadır ve bu ayetlerde inkarcıları bekleyen çok büyük azaptan/cezalardan söz edilmektedir. Söz konusu ayetlerde dikkatimizi çeken iki temel husus göze çarpmaktadır. Birincisi, Enbiya suresinin 35. ayetinde; "her canlı ölümü tadacaktır; ne var ki, (hayatın) iyi ve kötü (tezahürleriyle) karşı karşıya getirerek sınıyoruz sizi ve sonunda hepimiz Bize döneceksiniz" şeklindeki ifadeyle ölümün mutlaklığı ve kaçınılmazlığı vurgulanmıştır.

İkincisi, Nisa suresinin 56. ayetinde; "mesajlarımızın doğruluğunu inkara şartlanmış olanları zamanı geldiğinde ateşe mahkûm edeceğiz ve derileri her yanıp döküldüğünde onları yeni derilerle değiştireceğiz ki azabı (tam olarak) tadabilsinler" şeklindeki ifadeyle de iman etmemiş olanları (inkarcıları) bekleyen korkunç cezaların varlığına işaret edilmiştir. Bu ve buna benzer birçok ayeti Kuran-ı Kerim'de görmek

15 Bahtin'a göre kozmik korku: "yıldızlarla dolu gökyüzü, dağların muazzam kütleleri ve denizler gibi sonsuz büyüklüğü ve sonsuz gücü çağrıştıran şeyler, evrendeki olaylar ve doğal felaketler (karşısında duyulan kaygıdır) (...) Kozmik korku (maddi büyüklüğün ve tanımlanamazlığın gücünden duyulan korku olduğu için) esas olarak bildiğimiz anlamda mistik bir duygu değildir (Bauman, 2018:61).

mümkündür. Bu ayetlerden de anlaşıldığı üzere İbrahim'i dinlerin temelini tevhit anlayışı oluşturmaktadır ve bu tevhit anlayışı iki temel unsura -Allah'ın varlığı ve birliği ile ahirette iman, -yani ölümden sonraki dünyaya iman doktrinine- dayanmaktadır (Özarslan, 2013:5). Dinlerin kutsal metinlerinde hakka teslim olmayan, yaradanın varlığını ve birliğini kabul etmeyen veya ilahi kitaplara yüz çevirenlere yönelik çok şiddetli cezalar beklediği ve bu cezaların ölüm sonrasında gerçekleşeceği bilgisi verilmektedir. Bu ayetlerden çıkarılabilecek bir diğer husus da genelde dinler özelde de semavi dinler açısından ölümün ne kadar önemli olduğudur. Zira daha önceden de belirtildiği gibi dinlerin çoğu ölüm gerçeği üzerinden hareketle kendi epistemik ve ontolojik dayanaklarını oluşturmuşlardır.

SONUÇ

Bu makalede “dini inanç sistemlerinin ontolojik dayanağını ölüm düşüncesi oluşturur” savı ele alınmıştır. Bunun için de öncelikle din ve dini inanç ile ölüm ve ölüm olgusunun teolojik izahı yapılmaya, ardında da modern toplumlarda ölümün yeri ile dinin yeniden üretiminde ölümün önemi konusu üzerinde durulmuştur. Makalede ayrıca insanın ölümlü olduğu gerçeğinden, sürekli bu gerçeğin farkında olarak yaşamak zorunda olmasının dayanılmaz ağırlığından ve yaşamın nihai anlamsızlığına anlam katma çabasından ama daha da önemlisi “neden buradayım” ve “öldükten sonra ne olacağım” türünden metafizik sorulara cevap bulmaya çalışmasından söz edilmiştir. Varoluşu anlamlandırmaya çalışan insanın ölüm karşısındaki aciziyeti ve yetersizliği, onu aşkın bir gücün varlığına yöneltmiş ve insan, dini inanç sistemleri sayesinde hem bu dünyayı hem de öte dünyayı anlamlı hale getirmeye çalışmıştır.

Anlam arayışında din, insanın en büyük dayanağını oluşturmuştur. Dini inançlar, insani düzen ile ilahi evren arasında bir bağ kurmak suretiyle bu dünyanın geçiciliği karşısında öte dünyanın kalıcılığını inandırmaya ve böylece ölümün sıklığı ve rahatsız edici görünürlüğü karşısında insanın kendisini teskin etmesini sağlamaya çalışmıştır. Bu süreçte dinin ölümü anlamlandırma çabasının, insan hayatında çok önemli bir rolü olduğunu belirtmek gerekir. Zira varoluşumuzun en sorunsal yanını oluşturan ölüm düşüncesi, dinler sayesinde katlanılabilir ve dayanılabilir hale gelmiştir. Özellikle de İbrahim'i dinlerin ölüm sonrası diriliş doktrinleri ve ölümsüz ruh anlayışları, sürekli ölüm tehdidiyle sınanan insanları bir nebze de olsa rahatlatmaya ve ölümden korkmamaya sevk etmiştir. Makalede ayrıca geleneksel toplumdan modern topluma geçişle beraber hem ölüm algısının hem de ölüm yerinin değiştiği gerçeğine değinilmiştir.

Buna göre modern toplumun, ölümden yoksun bir hayatı mümkün kılmaya, ölümü hatırlatan her şeyi unutturmaya, ölümün anormal ve tehlikeli olduğu ve dolayısıyla da kendisinden uzak durulması gerektiği fikrini öne çıkartmaya, ölümleri tıpkı hastalar, deliler ve suçlular gibi toplum dışına itmeye ve ölümün de potansiyel olarak tedavi edilebilir hastalıklar dağarcığına dönüştürmeye çalıştığı söylenebilir. Kısacası makalede, genelde dini inanç sistemlerini var eden ölüm düşüncesi özelde de yaşamın her anını kuşatan ve insanın başına gelebilecek en kötü şey olan ölümün teolojik dayanağı üzerinde durulmuştur. Bunun yanında binlerce yıldır düşüncüyü, eylemi ve söylemi besleyen dinlerin, sürekli ölüm ve ölüm teması üzerinden hareketle kendi inanç sistemlerini inşa ettiklerini ve aynı şekilde ölümü ve ölüm sonrası hayata dair çarpıcı kıyamet sahnelerini ortaya koymak suretiyle inanmayanlara göz dağı verdiğini de eklemek gerekir.

KAYNAKÇA

- Ariès, P. (1991). *Batılının Ölüm Karşısındaki Tavrı*. (Çev. M. A. Kılıçbay). Ankara: Gece Yayınları.
- Aron, R. (1994). *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*. (Çev.K. Alemdar). Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Barry, V. (2017). “Hayatta Kalma Hipotezleri” (Çev. U.Ö. Baykent). *Yaşam ve Ölüm Felsefesi* (Edt. A.K. Çüçen). Bursa: Sentez Yayınları, ss.137-153.
- Bauman, Z. (2005). *Bireyselleşmiş Toplum*. (Çev. Y. Alogan). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2012). *Ölümlülük, Ölümsüzlük ve Diğer Hayat Stratejileri*. (Çev. N. Demirdöven). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2014). *Parçalanmış Hayat*. (Çev. İ. Türkmen). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2018). *İskarta Hayatlar: Modernite ve Safaraları*. (Çev. O. Yener). İstanbul: Can Yayınları.
- Bauman, Z. (2020). *Akışkan Korku*. (Çev. C. Atay). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Becker, E. (1997). *The Denial of Death*. New York: Free Press, aktaran, Bauman, Z. (2005). *Bireyselleşmiş Toplum*. (Çev. Y. Alogan). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Becker, E. (2020). *Ölümü İnkâr*. (Çev.A. Özdoğan). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Berger, P. L. (2005). *Kutsal Şemsiye*. (Çev. A. Coşkun). İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Bergson, H. (2020). *Dinin ve Ahlâkın Kaynakları*. (Çev. M. Yakupoğlu). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Bolay, S. H. (2020). “Felsefenin Ölüme Bakışı yahut “Ölüm Problemi”, *Ölüm Üzerine* (Edt. N. Gökalp). Ankara: Nobel Yayınları, ss.13-33.
- Bowker, J. (1991). *The Meanings of Death*. Cambridge: Cambridge University Press, aktaran, Kellehear, A. (2012). *Ölümün Toplumsal Tarihi*. (Çev. T. Kılınc). Ankara: Phoenix Yayınları.
- Brinton, D.G. (2009). *Religions of Primitive Peoples*. New York: University of Michigan Library Press.
- Brown, N.O. (1996). *Ölüme Karşı Hayat*. (Çev. A. Yılmaz). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bruno, G. (2010). *Diyaloglar* (Çev. S. Umran). İstanbul: Berfin Yayınları.
- Camus, A. (2019). *Mutlu Ölüm*. (Çev. R. Dara). İstanbul: Can Yayınları.
- Canetti, E. (2007). *Ölüm Üzerine*. (Çev. G. Aytaç). İstanbul: Payel Yayınları.
- Crapo, R.H. (2002). *Anthropology of Religion: The Unity and Diversity of Religions*, Houston: McGraw-Hill Humanities.
- Demirci, K. (2013). *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*. İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Descartes, R. (1995). *Felsefenin İlkeleri*. (Çev. M. Akın). İstanbul: Say Yayınları.
- Durkheim, E. (2005). *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*. (Çev.F. Aydın). İstanbul: Ataç Yayınları.
- Epiküros. (1962). *Mektuplar ve Maksimler*. (Çev. H. Örs). İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Esed, M. (2009). *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*. (Çev. C. Koçtak vd.). İstanbul: İşaret Yayınları.
- Feuerbach, L. (1981). *Thoughts on Death and Immortality*. California: University of California Press.
- Frazer, G. (2014). *İnsan, Tanrı ve Ölümsüzlük*. (Çev. O. Aydın & İ. Demirel). İstanbul: Altınbilek Yayınları.

- Freud, S. (2019). *Savaş ve Ölüm Üzerine Düşünceler*. (Çev. E. Yıldırım). İstanbul: Oda Yayınları.
- Göka, E. (2010). *Ölme: Ölümün ve Geride Kalanların Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Gökalp, N. (2020). "Felsefede Ölüm", *Ölüm Problemi*, *Ölüm Üzerine* (Edt. N. Gökalp). Ankara: Nobel Yayınları, ss.1-12.
- Han, B.C. (2021). *Kapitalizm ve Ölüm Dürtüsü*. (Çev. Ç. Tanyeri). İstanbul: İnka Kitap.
- Heidegger, M. (2020). *Varlık ve Zaman*. (Çev. K.H. Ökten). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Hökelekli, H. (1991). "Ölümlle İlgili Tutumlar ve Dini Davranış", *Jorunal of Islamic Research*. Vol:5, No:2, ss.83-91.
- Hökelekli, H. (2008). *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*. İstanbul: Dem Yayınları.
- İbni Sina. (2017). *Kitâbuş Şifâ Metafizik*, (Çev. Ö. Türker). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- İmam Gazali (2020). *Ölüm ve Ötesi*. İstanbul: Dorlion Yayınları, 2020.
- Jaspers, K. (1995). *Felsefi Düşünüşün Küçük Okulu*. (Çev. S. Umran). İstanbul: Birleşik Yayınları.
- Camus, A. (2019). *Yabancı*. (Çev. U. Lomlu). İstanbul: Can Yayınları.
- Kant, I. (2015). *Arı Usun Eleştirisi*. (Çev. A. Yardımlı). Ankara: İdea Yayınevi.
- Kant, I. (2020). *Ahlâk Metafiziğinin Temellendirilmesi*. (Çev. I. Kuçuradi). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kellehear, A. (2012). *Ölümün Toplumsal Tarihi*. (Çev. T. Kılınç). Ankara: Phoenix Yayınları.
- Kierkegaard, S. (1997). *Ölümcül Hastalık Umutsuzluk*. (Çev. M. Yakupoğlu). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Leibniz, G.W. (2019). *Monadoloji Metafizik Üzerine Konuşma*. (Çev. A. Altınörs). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Levinas, E. (2006). *Ölüm ve Zaman*. (Çev. M. Başaran). İstanbul: Metis Yayınları.
- Malinowski, B. (2000). *Büyük, Bilim ve Din*. (Çev.S. Özkal). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- May, Todd. (2019). *Ölüm*. (Çev. E. Keser). İstanbul: Say Yayınları.
- Morin, E. (1970). *L'homme et la mort*, Paris: Seuil, aktaran, Hökelekli, H. (1991). "Ölümlle İlgili Tutumlar ve Dini Davranış", *Jorunal of Islamic Research*. Vol:5, No:2, ss.83-91.
- Morris, B. (2005). *Religion and Anthropology: A Critical Introduction*, London: Cambridge University Press.
- Obayashi, H. (1992). *Death and Afterlife: Perspectives of World Religions*. New York: Praeger, aktaran, Kellehear, A. (2012). *Ölümün Toplumsal Tarihi*. (Çev. T. Kılınç). Ankara: Phoenix Yayınları.
- Özkapınar, Y. (1999). *İnsan İnanan Bir Varlık*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Özarslan, S. (2013). *İslam'da Ölüm ve Diriliş Öğretisi*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Özkan, S. (2013). *Ölüm Felsefesi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Paden, W.E. (1994). *Religious Worlds: The Comparative Study of Religion*, Boston: Beacon Press.
- Menzies, A. (2005). *History of Religion: A Sketch of Primitive Religious Beliefs and Practices, and of the Origin and Character of the Great Systems*, London: Adamant Media Corporation.
- Pascal, B. (2017). *Risaleler*. (Çev. M. Erşen). İstanbul: Pinhan Yayıncılık
- Paupard, P. (2013). *Dinler*. (Çev. M. Cedden). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Peach, F. (2009). "İnsan Sonluluğu: İnsanın Temel Bir Sorusu" (Çev.A. İ. Küçükırcı). *Baykuş: Felsefe Yazıları Dergisi*, Sayı:5, ss. 97-105.
- Peffer, R.G. (2001). *Marksizm, Ahlâk ve Toplumsal Adalet*. (Çev. Y. Alogan). İstanbul: Ayrıntı Yayınları;
- Platon. (2008). *Devlet*. (Çev. M.A. Cimcoz & S. Eyüboğlu). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Epiktetos. (2007). *Düşünceler ve Sohbetler*. C. Süer (Çev.). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Sağır, Adem (2014). *Ölüm Sosyolojisi*. Ankara: Phoenix Yayınları.
- Saramago, J. (2020). *Ölüm Bir Varmış Bir Yokmuş*. (Çev. M. N. Kutlu). İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Sartre, J.P. (2019). *Duvar*. (Çev. E. Canberk). İstanbul: Can Yayınları.
- Sayın, Z. (2018). *Ölüm Terbiyesi*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Scharf, B.R. (2009). "Dine Sosyolojik Yaklaşım: Öncüler" (Edt. B. Solmaz & İ. Çapçioğlu). Konya: Çizgi Kitabevi.
- Scheler, M. (1998). *İnsanın Kozmostaki Yeri*. (Çev. H. Tepe). Ankara: Ayrac Yayınları.
- Schopenhauer, A. (2020). *Ölümün Anlamı*. (Çev. A. Aydoğan). İstanbul: Say Yayınları.

- Seneca. (2019). *Ahlâk Mektupları*. (Çev. T. Uzel). İstanbul: Jaguar Kitap.
- Solomon, R.C. (2006). Ölüm Fetişizmi, Marazi Tekbencilik. (Edt. Malpas, J. vd.). *Ölüm ve Felsefe* içinde (ss. 296-343). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Spellman, W.M. (2017). *Ölümün Kısa Bir Tarihi*. (Çev. A.B. Pekiner). İstanbul: Can Yayınları.
- Spinoza, B. (2012). *Ethika*. (Çev. Ç. Dürüşken). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Spinoza, B. (2019). *Etika*. (Çev. H. Z. Ülken). Ankara: Dost Kitapevi;
- Steiner, R. (2006). Ölüme Karşı: Elias Canetti Örneği. (Edt. Malpas, vd.). *Ölüm ve Felsefe* içinde (ss.41-51). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Thomas, L.V. (1991). *Ölüm*. (Çev. I. Gürbüz). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tiryakian, E.A. (1997). "Emile Durkheim" (Çev. C. Tokluoğlu). *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi* (Edt. M. Tunçay & A. Uğur). Ankara: Ayraç Yayınları, ss. 193-241.
- Tolstoy, L. N. (2015). *İvan İlyiç'in Ölümü*. (Çev. E. Altay). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tolstoy, L.N. (1998). *Din Nedir?* (Çev. M. Çiftkaya). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Winzeler, R.L. (2012). *Anthropology and Religion: What We Know, Think, and Question*, Lanham: AltaMira Press.
- Wittgenstein, L. (2016). *Tractatus Logica-Philosophicus*. (Çev. O. Aruoba). İstanbul: Metis Yayınları.
- Yalom, I. (2009). *Ölüm Korkusunu Yenmek*. (Çev. Z. Babayiğit). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Yıldız, M. (2014). *Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları.